

Z DZIEJÓW WEWNĘTRZNYCH KLASZTORU CYSTERSÓW W BYSZEWIE (KORONOWIE) W OKRESIE PRZEDTRYDENCKIM

Barwna przeszłość klasztoru cystersów w Byszewie — Koronowie nie doczekała się, jak dotychczas, pełnego opracowania. Swoistym preludeum do tego zadania jest syntetyczny „biogram” naszego opactwa, zawarty w wydanym ostatnio kompendium męskich klasztorów cysterskich z obszaru ziem polskich¹. Szczegółowszego opracowania doczekało się tylko zagadnienia dotyczące fundatora² i rozwoju ekonomicznego opactwa, lecz jedynie do schyłku XIV stulecia³. Nieco lepiej wyglądają badania nad architekturą zespołu pocysterskiego w Koronowie⁴. Brak natomiast opracowania dziejów wewnętrznych

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ E. Okoń, P. Oliński, *Byszewo–Koronowo*, w: *Monasticon*, t. 2 s. 42–33.

² R. Kozłowski, *Mikołaj — fundator klasztoru cysterskiego w Byszewie*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” t.7:1970 s. 41–52. Poogląd i dyskusje w tej sprawie przedstawił D. Karczewski, *Tradycja fundacyjna klasztoru cystersów w Byszewie (Koronowie)*, w: *Cystrsi w społeczeństwie Europy Środkowej*, red. A. M. Wyrwa, J. Dobosz, Poznań 2000 s. 301–303.

³ R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie (Koronowie) do końca XIV w.*, Warszawa–Poznań 1972. Por. polemikę F. Sikory, *Upadek fundacji cysterskiej w Szpetalu i początki odnowionego klasztoru byszewskiego*, *ZH* t. 60:1975 z. 2 s.7–35.

⁴ Sz. Skibiński, *Gotycka architektura pocysterskiego kościoła w Koronowie*, „Prace Komisji Sztuki Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” t. 2:1967 s. 5–58; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 9. *Dawne województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 3: *Bydgoszcz i okolice*, opr. T. Chrzanowski,

klasztoru, które ukazałoby, oczywiście na ile pozwolą dość fragmentaryczne źródła, jego miejsce w polskiej prowincji zakonu, związki z innymi klasztorami cysterskimi, strukturę społeczną konwentu, rolę kulturową na obszarze jego oddziaływania, działalność duszpasterską w powierzonych mu parafiach, wreszcie nierzadko trudnymi kontaktami na linii klasztor — miasto⁵. Celem niniejszej pracy jest właśnie zagospodarowanie tej dotkliwej luki i wskazanie możliwości drzeмиących w rozproszonych i często mało znanych źródłach do poznania dziejów wewnętrznych koronowskiego opactwa do połowy XVI w.

1

Niestety, najtrudniej odtworzyć szeroko pojętą działalność kulturalną opactwa koronowskiego. Przeszkodą nie do przeczygnięcia jest fakt, iż zasób klasztornej biblioteki uległ, po przeprowadzonej w 1819 r. kasacji, rozproszaniu i zaginięciu. Obecnie znane są jedynie dwa średniowieczne rękopisy proveniencji byszewsko-koronowskiej: kodeks z połowy XIII w. i Biblia z drugiej połowy tegoż stulecia⁶. Szereg zapisek dotyczących historii sztuki, raczej o charakterze rocznikarskim, świadczy o wysoko postawionym klasztorным skryptorium, o czym można było się dotychczas przekonać jedynie na podstawie dokumentów. Zapiski te sprokrowano zapewne na podstawie wpisów skryptorów do ksiąg będących ich dziełem. I tak nieja-

M. K o r n e c k i oraz R. i T. J u r a s z, Warszawa 1977 s.41–55; E. O k o Ń, *Zabudowa klasztoru cysterskiego w Koronowie w XVIII stuleciu*, [w:] *Conservatio est aeterna creatio. Księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi*, red. J. K r a w c z y k, Toruń 1999 s. 239–263. Ostatni z wymienionych autorów sporządził także całościowy opis architektury i wyposażenia koronowskiego kościoła i zabudowań klasztornych (E. O k o Ń, P. O l i Ń s k i, *dz. cyt.*, s. 53–62).

⁵ W tej sprawie zob. R. K a b a c i Ń s k i, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej do roku 1772*, w: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, red. M. B i s k u p, Bydgoszcz 1968 s. 21–42; T e n ż e, *Materiały do dziejów zatargu miasta Koronowa z opatem koronowskim w połowie XVIII w.*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” t.5:1968 s. 151–166; T e n ż e, *Inedita koronowskie z lat 1752–1756*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” (Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków), t. 16:1998 s. 265–271.

⁶ E. O k o Ń, P. O l i Ń s k i, *dz. cyt.*, s. 61.

ki brat Mikołaj w roku 1313 spisał mszał⁷, natomiast w 1316 r. przepisał Pięcioksiąg Mojżeszowy i Nowy Testament⁸. W roku 1394 inny brat klasztoru koronowskiego — Zdzisław, spisał pergaminowy kodeks zawierający kazania⁹. Ten sam zakonnik w 1399 r. zakończył pracę nad pergaminowym mszałem¹⁰, a w 1401 r. przepisał czwartą część Omelariusza¹¹. W 1529 r. profes koronowski brat Grzegorz spisał na pergaminie Regułę św. Benedykta¹². Z kolei pod rokiem 1481 upamiętniono pomalowanie (zapewne freski) kościoła byszewskiego¹³. Wspomniano też ufundowanie przez opata Jana z Kolonii pozłacanego kielicha i sprowadzenie przez niego relikwii 11. tysięcy dziewic¹⁴.

2

Spośród zagadnień domagających się jednoznacznego wyjaśnienia nadal na pierwszym miejscu pozostaje kwestia ustalenia pochodzenia rodowego fundatora klasztoru w Byszewie — zmarłego w 1250 r. skarbnika Mikołaja. Cóż, dość szybko zapomniano o pierwszym fundatorze. Zapomniano tak dalece, że już na przełomie XVI i XVII stulecia podawano różne, wzajemnie sprzeczne, jego rodowody. Może odegrał tu rolę brak potomstwa, a może ród, z którego pochodził szybko stracił swe znaczenie i zasobność, aby sprostać roli protektora? W innym miejscu przedstawiłem polemiki wokół tej sprawy, upo-

⁷ ADP Monastica, sygn. Koronowo—Cystersi 2 k. 73 v: *Missale in pergamenno scriptum a fratre Nicolao tempore Bertholdi abbatis, finitum sub domino Conrado abbate*.

⁸ Tamże, k.75 v: 1316. *Libri 5. Moysi, quos scripsit frater Nicolaus. Liber Noui Testamenti, quem scripsit frater Nicolaus*.

⁹ Tamże, k.92: 1394. *Liber sermonum dominicalium in pergamenno scriptus a fratre Zdzislaao*.

¹⁰ Tamże, k.92 v: 1399. *Missale in pergamenno scriptum per fratrem Zdzislaam*.

¹¹ Tamże, k.92 v: 1401. *Omeliarum quarta pars scripta a fratre Zdzislaao*.

¹² Tamże, k.102 v: 1529. *Regula sancti Benedicti in pergamenno scripta a fratre Gregorio professo huius loci*.

¹³ Tamże, k.98 v: 1481. *Ecclesia Bissouiensis picturis ornata sub abbate Wielislaao et praeposito Augustino*.

¹⁴ Tamże, k.102v. Zapiski te umieszczono pod rokiem 1526, lecz raczej odnoszą się one do całości życia opata Jana z Kolonii.

minając się o poczesne miejsce w gronie fundatorów Byszewa dla księcia kujawsko-łeczyckiego Kazimierza Konradowica¹⁵. Bowiem wyraźnie widać, że zadania założycieli przejęli i godnie spełniali miejscowi książęta kujawscy, a później królowie, zwłaszcza Kazimierz Wielki (wywodzący się przecież z tej samej gałęzi Piastów kujawskich), których w nieco późniejszych dokumentach zwano *fundatores et dotatores domus Bysszoviensis*¹⁶. Pamięć i dbałość o jedyny na Kujawach cysterski klasztor przejawili oni w wielu przywilejach, szczególnie trzeba tu przypomnieć nadanie przez ostatniego Piasta na królewskim tronie Polski praw miejskich dla Koronowa (18 XII 1368 r.)¹⁷. *Nota bene* dopiero wówczas, w drugiej połowie XIV w., zaczyna się pojawiać obecna nazwa tego miasta — Koronowo, utworzona od oficjalnego wezwania opactwa — Korona Maryi (*Corona Sanctae Mariae*)¹⁸. W ślady dziada poszedł też jego ukochany wnuk po kądzieli — Każko, książę słupski i niedoszły król Polski. Zmarły w młodości książę znalazł miejsce swego wiecznego spoczynku w klasztornej kościele¹⁹.

Wkrótce nastąpiły trudne dla koronowskiego konwentu czasy, okres wewnętrznej anarchii w kraju i powszechnego zamętu. Nie bez przyczyny pisał naoczny świadek tamtych wydarzeń — kronikarz Janek z Czarnkowa, że *za czasów króla Ludwika nie było żadnej stałości w Królestwie Polskim, ani żadnej sprawiedliwości*²⁰.

Trzeba jednak przyznać, iż spokój opactwa zakłócały nie tylko wielkie i małe, odczuwalne jedynie w skali lokalnej, wydarzenia polityczne, ale także ludzie zamieszkujący mury klasztoru. Z 1348 r. mamy niezwykle ciekawą informację, że jeden z byszewskich braci — nie-

¹⁵ D. K a r c z e w s k i, *dz. cyt.*, s. 301–303.

¹⁶ APB Koronowo Kl A 107, 108.

¹⁷ *Stadtebuch des Landes Posen*, hrsg. von H. W u t t k e, Leipzig 1864 nr 29. Por. Z. G u l d o n, *W sprawie początków miasta Koronowa*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” t. 3:1966 s. 5–10; R. K a b a c i Ń s k i, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej*, s.22–26.

¹⁸ G. P o b ł o c k i, *Koronowo, jego nazwy i początek*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” t. 2:1913 nr 9 s.184–188; Z. G u l d o n, *dz. cyt.*, s. 5–6.

¹⁹ *Kronika Jana z Czarnkowa*, wyd. J. S z l a c h t o w s k i, w: MPH t. 2, Lwów 1872 s. 679.

²⁰ *Tamże*, s. 721. Przekład na język polski wg *Kronika Jana z Czarnkowa*, tłum. J. Ż e r b i ł o, opr. tekstu i przypisów M. D. K o w a ł s k i, Kraków 1996 s.111.

jaki Mikołaj z Tczewa — został oskarżony o apostazję i wydalony z klasztoru²¹. W Łeknie doszło w 1367 r. do gorszącego incydentu równoczesnego wyboru dwóch przełożonych tego klasztoru. Jednym z dwu sędziów mających rozstrzygnąć prawowitość wyborów został mianowany przez króla Kazimierza Wielkiego opat koronowski Jan. Spotkało się to z ostrą reakcją papieża Urbana V, który odmówił królewskim sędziom praw do jurysdykcji nad łeknieńskim opactwem, powierzając sprawę opatom z Henrykowa i Krzeszowa²².

Już w roku 1374 papież Grzegorz XI mianował na trzy lata biskupa chełmińskiego i opatów benedyktyńskiego klasztoru św. Wojciecha w Płocku oraz cystersów w Pelplinie opiekunami (*conservatores*) opactwa i konwentu byszewskiego²³. Chociaż zdarzyło się, że dwa lata wcześniej (1372) ten sam papież powierzył identyczną funkcję aż na lat 20 opatowi byszewskiemu, obok biskupa wrocławskiego i opata cystersów w Oliwie, względem biskupa i kapituły warmińskiej²⁴.

Prawdopodobnie w roku 1380 okoliczne rycerstwo najechało cysterskie dobra a klasztor spaliło. Doprowadziło to do tego, że w 1381 r. papież Urban VI mianował biskupów kamieńskiego i pomezkańskiego oraz opata należącego do kanoników regularnych klasztoru NMP na Piasku we Wrocławiu swymi komisarzami w tej bulwersującej sprawie. Mieli oni prawo obłożyć stosownymi karami kościelnymi wszystkich, którzy poważyli się, wykorzystując okres zamieszek wojny domowej, ciemnić klasztor i krzywdzić jego poddanych²⁵. W roku 1383 biskup pomezkański Jan Mönch z Elbląga, występując również w imieniu pozostałych współkomisarzy, zagroził ekskomuniką wszystkim złoczyńcom i rabusiom, którzy zostali objęci oskarżeniem²⁶.

Nieco porządku wprowadził dopiero nowy król Władysław Jagiełło, ale też nie na długo. Widocznie ogólne rozprężenie musiało udzie-

²¹ VMPL t. 1 nr 686 = BP t. 2 nr 408.

²² VMPL t. 1 nr 871 = BP t. 2 nr 1562; A. M. W y r w a, *Opactwo cysterskie Łekno–Wągrowiec (1153–1835/36). Zarys dziejów*, Poznań–Wągrowiec 1998 s. 39–40.

²³ APB Koronowo Kl B 1 k. 16 v; BP t. 2 nr 2101; *tamże*, nr 2167 = *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, bearb. von C. P. W o e l k y, Th. 1, Danzig 1885 nr 337.

²⁴ BP t. 2 nr 1967.

²⁵ APB Koronowo Kl A 122, 123 = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 89–89 v.

²⁶ APB Koronowo Kl A 125 = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 90–90 v.

lić się również i koronowskiemu konwentowi. Zachowała się bowiem informacja, iż prawdopodobnie w 1394 lub 1395 r. w klasztorze zabito pewnego rycerza — Mirosława z Mierzwina. Wina musiała leżeć po stronie zakonników, gdyż w wyniku rozjemstwa klasztor zgodził się zapłacić braciom zabitego 40 grzywien praskich²⁷.

Nieopodal Koronowa przebiegała, wielokrotnie w XV stuleciu znaczone krwią i pożogą, granica polsko–krzyżacka. 10 października 1410 r. w pobliżu Koronowa miała miejsce zwycięska dla strony polskiej bitwa z idącym na pomoc rozgromionym pod Grunwaldem Krzyżakom, zaciężnym rycerstwem z terenu Nowej Marchii²⁸. O okrutnych zniszczeniach, które dotknęły Koronowo w czasie Wielkiej Wojny (1409–1411) opat Maciej wspominał już 24 sierpnia 1411 r. w przywileju dla swego miasta²⁹. Podobno już wówczas mnisi musieli uchodzić ze swego klasztoru, gdy w maju 1410 r. zabudowania klasztorne obsadzili czescy i morawscy zaciężni pod dowództwem Jana Sokoła z Lamberku³⁰. W pierwszych dniach grudnia tego samego roku oddziały komtura tucholskiego zdobyły i zniszczyły Koronowo³¹. Przedstawiona podczas procesu papieskiego z lat 1412–1413 przez opata koronowskiego lista strat była ogromna. Krzyżacy obrabowali kościoły, zabili wielu mieszczan, spalili kościół parafialny i część mia-

²⁷ APB Koronowo Kl A 133 = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 92 v.

²⁸ Z. S p i e r a l s k i, *Bitwa pod Koronowem 10 X 1410*, w: *Bitwa pod Koronowem 10 X 1410*, red. A. T o m c z a k, Bydgoszcz 1961 s. 47–67; S. M. K u c z y Ń s k i, *Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411*, wyd. 5, Warszawa 1987 s. 502–508; T e n Ź e, *Pogranicze kujawsko–pomorskie w Wielkiej Wojnie z Zakonem*, ZH t. 29: 1964 z. 1 s. 74–78.

²⁹ ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 1 k. 4–4 v = tamże, Monastica, Koronowo–Cystersi 2 k. 93–93 v: *...nostrorum oppidanorum seu civium in Bissouia compatiens miseriis et calamitatibus, quibus annis infrascriptis sunt et fuerunt enormiter scesi, spoliis et incendiis homicidisque a publicis Regni Poloniae hostibus Theutonicis crudelissime illatis*. Przy tej okazji podano również wiadomość, że przywilej i pieczęć miejska zostały zrabowane.

³⁰ M. B i s k u p, *Pogranicze kujawsko–pomorskie w Wielkiej Wojnie z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411*, w: *Bitwa pod Koronowem*, s. 27. *Origo prima* klasztoru koronowskiego, powołując się na Adama z Szadka, pod rokiem 1410 podaje: *Regnum Poloniae partim hostibus, partim domesticis malis, et bellis continuis pressum, cui nulla daretur respiratio et spes aliqua affulgeret pacis, Gabriel abbas cum monachis relinquere monasterium coactus est* (APB Koronowo Kl B1 k. 53 v = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 4 s. 8)

³¹ M. B i s k u p, *Pogranicze kujawsko–pomorskie*, s. 39 i przyp. 71, gdzie dokumentacja źródłowa.

sta³². Kolejny napad krzyżacki, tym razem w 1414 r., również doszczętnie zniszczył miasto³³. Podobnie było latem roku 1422, gdy w wyniku nagłego wypadu krzyżacy spalili Koronowo i kilka innych miast Kujaw oraz Krajny³⁴. Jeszcze bardziej tragiczny w skutkach był inny najazd, gdy klasztor został splądrowany, a mnisi musieli salwować się ucieczką³⁵; w literaturze zwykło się przypisywać go wojskom husyckim w trakcie ich wyprawy na Pomorze z roku 1433³⁶. Za to, że mnisi opuścili wówczas swój klasztor rzekomo tułając się po okolicy przez kilka lat, zostali obłożeni ekskomuniką, którą zdjął dopiero w 1440 r. opat Cistercium Jan; wykonanie postanowienia kapituły generalnej powierzono opatom z Łądu i Łekna³⁷. O tym, że istniała ogromna potrzeba wprowadzenia w szeregi konwentu karność i przywrócenia zakonników do obserwancji reguły zakonnej świadczy wydanie przez Jana, opata Morimond, specjalnie dla Koronowa zredagowanych pouczeń i udzielenie odpisu statutów zakonu (1447)³⁸. W tym trudnym okresie doszło do jeszcze jednej rzeczy niecodziennej, gdyż w 1444 r. jako opiekun (*tutor*) dóbr klasztornych, obok samego opata koronowskiego Jakuba, występuje osoba świecka — podczaszy bydgoski Mikołaj z Gogolina herbu Cielepała³⁹.

Druga połowa XV w., zwłaszcza okres po zwycięskiej dla Rzeczpospolitej wojnie trzynastoletniej, w której ucierpiały również dobra klasztorne, to okres żmudnej odbudowy, którą wspomagały liczne potwierdzenia dotychczasowych przywilejów królewskich lub nowe na-

³² *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, wyd. I. Z a k r z e w s k i, t. 2, Poznań 1892 s. 231–234.

³³ SG t. 4 s. 413; P. O l i Ń s k i, E. O k o Ń, *dz. cyt.*, s. 45

³⁴ S. E k d a h l, *Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen–Litauen im Jahre 1422*, „Zeitschrift für Ostforschung” Jg. 13: 1964 H. 4 s. 639; Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300D/74.11. Informację o tym dokumencie zawdzięczam Koledze dr Zbigniewowi Zyglewskiemu, za co mu serdecznie dziękuję.

³⁵ *Origo prima* klasztoru koronowskiego (APB Koronowo Kl B1 k. 53 v = ADP Monastica, sygn. Koronowo, sygn. 4 s. 8), powołując się na rękopis koronowskiego profesa — Adama z Szadka, podaje, że 5 sierpnia 1432 r. klasztor koronowski *erat funditus desolatum et spoliatum per exercitum domini regis et crucigeros*.

³⁶ SG t. 4 s. 413; P. O l i Ń s k i, E. O k o Ń, *dz. cyt.*, s. 45, 47.

³⁷ APB Koronowo Kl A 144.

³⁸ APB Koronowo Kl A 146a.

³⁹ APB Koronowo Kl A 146. Szerzej na ten temat pisze w niniejszym tomie So-biesław Szybkowski.

daniam, poczynione przez Kazimierza Jagiellończyka i Jana Olbrachta⁴⁰. Tenże monarcha w roku 1495 powierzył pieczę nad dobrami klasztornymi Janowi z Damaborza, kasztelanowi rogozińskiemu i staroście nakielskiemu, Mikołajowi Kościeleckiemu, staroście tucholskiemu i świeckiemu, oraz jego młodszemu bratu — Andrzejowi Kościeleckiemu, staroście bydgoskiemu⁴¹. Również XVI stulecie zaznaczyło się w dziejach konwentu kilkoma znaczącymi przywilejami ostatnich Jagiellonów⁴² oraz próbą reformy wewnętrznej. Marne warunki bytu prostych zakonników, zwłaszcza wobec zasobności stołu opackiego, sprawiły, że ci pierwsi w dniu 23 sierpnia 1558 r. wymusili na opacie Adamie Mirkowskim podział dóbr klasztornych na opackie i konwenckie⁴³, co w następnym roku potwierdził król Zygmunt August⁴⁴.

⁴⁰ APB Koronowo Kl A 147 (Kraków, 18 maja 1471; Kazimierz Jagiellończyk potwierdza dokument Władysława Łokietka z 1325 r.); APB Koronowo Kl A 148 = tamże, Koronowo Kl B1 k. 48–49 = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 97 v = *Codex diplomaticus Poloniae* (dalej cyt. CDP), wyd. L. R z y s z c z e w s k i, A. M u c z k o w s k i, t. 2, cz. 2, Warszawa 1852, nr 617 (Kraków, 3 lipca 1471; Kazimierz Jagiellończyk potwierdza dokument Kazimierza Wielkiego z 1353 r.); ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 1 k. 5–6 = tamże, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 117–118 (Malbork, 20 maja 1476 r.; przywilej Kazimierza Jagiellończyka na targ w każdy czwartek tygodnia oraz na jarmark w dniu św. Gertrudy); APB Koronowo Kl A 149 = tamże, B1 k. 73–73 v = ADP, Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 98 (Malbork, 26 lipca 1476; Kazimierz Jagiellończyk zwalnia dobra klasztorne od wszelkich powinności, podatków i stacji); ADP sygn. Koronowo–Cystersi 1 k. 6 v – 7 v = tamże, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 118–118 v (Piotrków, 25 listopada 1484 r.; przywilej Kazimierza Jagiellończyka na jarmark w święto 11. tysięcy dziewic); APB Koronowo Kl A 153 = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 99 v (Toruń, 31 marca 1495 r.; Jan Olbracht potwierdza wszystkie przywileje nadane klasztorowi).

⁴¹ ADP sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 99–99v.

⁴² APB Koronowo Kl A 155 = tamże, Koronowo Kl B1 k. 73v–74 (Poznań, 28 lutego 1513 r., Zygmunt Stary potwierdza wszelkie przywileje i prawa klasztoru); APB Koronowo Kl B1 k. 74 v – 75 v = *Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. 5, cz. 1, wyd. T. W i e r z b o w s k i, Warszawa 1919 nr 397 (Kraków, 17 maja 1549 r.; Zygmunt August zwalnia wsie klasztorne od powinności stacji); APB Koronowo Kl A 160 = tamże, Koronowo Kl B1 k. 74 – 74 v = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 103 v – 104 (Kraków, 20 maja 1549 r.; Zygmunt August potwierdza przywileje i prawa klasztoru); AGAD Archiwum Publiczne Potockich, rps 304 k. 349 (Warszawa, 8 października 1556 r.; Zygmunt August potwierdza zwolnienie dóbr klasztornych z obowiązku stacji).

⁴³ APB Koronowo Kl B1 k. 177–178.

⁴⁴ Tamże, k. 178–178 v.

Jeszcze jedno zagadnienie dotyczące dziejów wewnętrznych koronowskiego klasztoru pozostaje dotychczas w powijakach. Otóż wielkim głosem trzeba upomnieć się o opracowanie składu społecznego konwentu koronowskiego i stworzenie pełnego katalogu opatów byszewsko–koronowskich. Sytuacja jest ku temu tym bardziej sprzyjająca, iż zachowało się kilka katalogów opackich tego klasztoru. Na najważniejsze z nich wskazałem już w osobnej pracy, wykorzystując je do ustalenia chronologii pierwszych opatów byszewsko–koronowskich⁴⁵, sądzę jednak, że warto wskazać na nie jeszcze raz, uwzględniając przy tym nowe wykazy. Najbardziej znane są *Series abbatum* z 1600 r., wykonane przez Adama z Szadka (z uzupełnieniami doprowadzonymi do Jana Chrzóstowskiego)⁴⁶. Następny chronologicznie to pochodzący z 1604 r. katalog Jana z Rożana (z wielokrotnymi późniejszymi uzupełnieniami), doprowadzone do Samuela Jana Gnińskiego⁴⁷. W tymże samym kopiażu zaskakująco wiele informacji można znaleźć we wplecionych w jego treść nagłówkach poświęconych kolejnym opatom koronowskim⁴⁸. Dzięki temu na przykład wiemy, że opat Stefan zginął gwałtowną śmiercią w 1503 r.⁴⁹, a jego następca — Jan, pochodził z Kolonii⁵⁰. Kolejny katalog zawarty jest w kopiażu z 1686 r., sporządzonym przez mnicha o inicjałach M. N.⁵¹ Warto wspomnieć jeszcze osiemnastowieczny spis opatów, ułożony chronologicznie, lecz podający tylko imiona, zakończony na Janie Antonim Chrzóstowskim⁵². Wiele informacji prozopograficznych zawiera również późna, zapoczątkowana w 1717 r., koronowska księga zmarłych⁵³.

⁴⁵ D. K a r c z e w s k i, *dz. cyt.*, s.308–312.

⁴⁶ Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rps 134 k. 4–4 v. Katalog ten został opublikowany pod tytułem *Series abbatum coenobii Byszoviensis seu Coronoviensis ordinis Cisterciensis*, wyd. W. K ę t r z y ń s k i, MPH t. 5, Lwów 1888 s. 814–817.

⁴⁷ ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 8–9.

⁴⁸ Tamże, *passim*.

⁴⁹ Tamże, k.100: [*Stephanus abbas*] 1503 hoc anno crudeliter martyrizatus.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ APB Koronowo Kl B1 k. 229–229 v. Osobny wykaz opatów (od Stanisława Makowieckiego do Krzysztofa Żegockiego) z nominacji królewskiej podano na k. 233 v.

⁵² ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 15v.

⁵³ *Liber mortuorum monasterii Coronoviensis O. Cist.*, wyd. A. M a ń k o w s k i,

Ustalenie kolejności i czasu sprawowania funkcji opackiej, pochodzenia narodowościowego i społecznego jest już samym w sobie osobnym zagadnieniem badawczym. I znowu, jako przykład wagi tego postulatu niech posłuży powszechnie funkcjonująca, zapoczątkowana właściwie bez głębszej analizy przez Wojciecha Kętrzyńskiego, opinia o narastającym w ciągu XV w. polsko-niemieckim konflikcie narodowościowym w łonie koronowskiego konwentu⁵⁴.

Na tyle, na ile pozwalają źródła można stwierdzić pewien ruch kadrowy pomiędzy Koronowem a poszczególnymi klasztorami cysterskimi z ziem polskich. Dla przykładu można podać Jana z Byszewa, drugiego z opatów pelplińskich, który rządził tym klaszturem dowodnie w latach 1282–1292, później z urzędu zrezygnował⁵⁵. Jeden z profesów koronowskich — Jan Langnau, był opatem w Pelplinie w latach 1386–1402; po rezygnacji powrócił do macierzystego klasztoru, gdzie żył jeszcze w 1411 r.⁵⁶ Kontakty koronowskich opatów musiały być dość szerokie, o czym niech świadczy konfraternia zawarta pomiędzy opatem Maciejem a wolnym rycerzem (*Freiherr*) Erkingerm z bawarskiego Sensheim⁵⁷. Interesującą ilustracją kolei życia koronowskich opatów może być osoba Augustyna, który w 1477 r. stanął przed nakielskim sądem grodzkim pod zarzutem napadu i zabójstwa szlachcica Andrzeja, sołtysa z Osowca⁵⁸. Konsekwencją tego czynu, oprócz główszczyzny, było ustąpienie z funkcji opata w 1480 r. Chyba nie nastąpiło to bez kontrowersji, gdyż w 1485 r. delegat kapituły

Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 25, Toruń 1931. Oryginał nekrologu przechowuje ADP Monastica, sygn. Koronowo-Cystersi 4.

⁵⁴ *Series abbatum*, s. 815.

⁵⁵ Tak opisuje go siedemnastowieczna kronika pelplińska, ADP sygn. Ms 421 (622) s. 18. Por. R. Frydrychowicz, *Geschichte der Cistercienserabtei Pelplin und ihre Bau- und Kunstdenkmäler*, Dusseldorf 1905 s. 77–78; D. A. Dekanski, *Spisy członków konwentów zakonnych z Pomorza Gdańskiego do 1309 roku*, Gdańsk 1994 s. 62–63.

⁵⁶ ADP sygn. Ms 421 (622) s. 68, 74–75. Por. R. Frydrychowicz, *dz. cyt.*, s. 81. ADP Monastica, sygn. Koronowo-Cystersi 1 k. 4 – 4 v = tamże, Monastica, sygn. Koronowo-Cystersi 2, k. 93–93 v. Jest to dokument z 24 VIII 1411 r., wystawiony *domino abbate Joanne seniore, abbate de Polplin hic professo*.

⁵⁷ I. Hlaváček, Z. Hledíkova, *Nichtbohemikale mittelalterliche Originalurkunden in den böhmischen Ländern*, Köln–Wien 1977 s. 34.

⁵⁸ APP Nakło Gr. 3 s. 156–157. Dziękuję Koledze doktorowi Sobiesławowi Szybkowskiemu za wskazanie tej informacji.

generalnej cystersów, opat paradyski Jan, wraz z przydanym mu do pomocy noszącym to samo imię opatem wągrowieckim, musiał wystawić specjalny dokument regulujący prawa byłego opata Augustyna⁵⁹.

Znamiennym epizodem było powierzenie opatom z Koronowa funkcji biskupów pomocniczych wrocławskich. Król Jan Olbracht podczas sejmku w Sandomierzu, na prośby Krzesława z Kurozwęk, biskupa wrocławskiego i kanclerza Królestwa Polskiego, wyraził zgodę (19 X 1500 r.), aby ten podjął starania w Stolicy Apostolskiej o połączenie stanowiska biskupa pomocniczego diecezji wrocławskiej (sufragana) z funkcją opata koronowskiego. Z tym jednak, żeby ów sufragan każdorazowo wybierany był spośród członków zakonu cysterskiego⁶⁰. W roku 1502 Jakub, opat generalny z Citeaux, wyraził zgodę na objęcie sufraganii wrocławskiej przez opata Stefana; z tego samego dokumentu wiadomo też, że wcześniej papież obdarzył elekta tytularnym biskupstwem Aurensis⁶¹. Również opat Adam Mirkowski pełnił funkcję biskupa pomocniczego wrocławskiego⁶²; dowodnie od roku 1563 cieszył się tytułem biskupa margaryteńskiego⁶³. Z dochoowanych przekazów jego postać rysuje się jako rzutka i dążąca do splendorów, zgodnie z duchem epoki, natomiast na przekór regułom zakonnym. W 1553 r. zostały uwieńczone sukcesem jego starania u papieża Juliusza III o nadanie mu praw do noszenia pontyfikaliów⁶⁴; od razu z tej okazji sprawiono stosowne uroczyste szaty i precjoza pontyfikalne⁶⁵. Ten sam opat koronowski, jako komisarz zakonu na Wielkopolskę, prowadził długotrwały, zapoczątkowany jeszcze w 1555 r., spór z opatem mogińskim Andrzejem Spotem o prawo do wizytowania

⁵⁹ APB Koronowo Kl A 150 = tamże, Koronowo Kl B1 k. 174 v.

⁶⁰ APB Koronowo Kl A 154 = tamże, Koronowo Kl B1 k. 230 v – 231 v; S. Chodynski, *Biskupi sufragani wrocławscy*, Wrocław 1906 s. 93–95 nr 1.

⁶¹ Archiwum Diecezjalne we Wrocławku, Dokumenty, sygn. 387. S. Chodynski, *dz. cyt.*, s. 31–32, 106. Indult opata Cîteaux publikowany został tamże, s. 97–98, nr 3.

⁶² Por. APB Koronowo Kl B1 k. 232–232 v.

⁶³ ADP Monastica, sygn. Koronowo-Cystersi 1 k. 7 v – 9; 9 – 9 v; APB Koronowo Kl B1 k. 231 v – 232; Por. S. Chodynski, *dz. cyt.*, s. 40–41.

⁶⁴ APB Koronowo Kl A 161 = tamże, Koronowo Kl B1 k. 232 v – 233 = ADP Monastica, Koronowo-Cystersi-2 k. 107 v – 108. Treść tego dokumentu, z akt przechowywanych obecnie w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku, wydał drukiem S. Chodynski, *dz. cyt.*, s. 104–105.

⁶⁵ ADP Monastica, sygn. Koronowo-Cystersi 2 k. 108–108 v.

konwentu pelplińskiego, zakończony dopiero w 1557 r.⁶⁶ W 1567 r. sterany życiem opat Adam Mirkowski poprosił króla Zygmunta Augusta o przychylność w wyznaczeniu mu koadiutora w osobie Wawrzyńca Żalińskiego⁶⁷, na co monarcha wkrótce wyraził zgodę⁶⁸.

4

Podobnie ważkim zagadnieniem jest określenie filiacji, czyli pochodzenia pierwotnego i późniejszego konwentu byszewskiego. Jest to sprawa dość zawiła, również dla współczesnych nam historyków, gdyż z początkami klasztoru w Byszewie (Koronowie) spłoty się dzieje cystersów z Sulejowa, a poprzez ten ostatni klasztor, również ze Szpetala pod Włocławkiem. Pierwsza obsada zakonna przybyła do Byszewa, jak już to stwierdziłem wcześniej, z Sulejowa. Od 1285 r., to jest od głośnego *scandallum* w opactwie sulejowskim, w skład nowej instytucji, jaką był klasztor byszewski weszły: dotychczasowi mieszkańcy — cystersi byszewscy, przesiedlony konwent sulejowski i opuszczone opactwo szpetalskie⁶⁹. Trzeba jednak pamiętać, że na opactwo macierzyste nowego konwentu wyznaczono Georghenthal w Turynii. Na tym jednak nie koniec, gdyż od 1288 r., w bliżej nieznanym nam okolicznościach, doszło do zmiany jurysdykcji nad Byszewem, oddając ten obowiązek śląskiemu Lubiążowi⁷⁰. Mimo tego w czternastowiecznych rachunkach kolekt ogłoszonych przez kapitułę generalną cystersów, opactwo byszewskie było bezpośrednio zaliczane do generacji morimondzkiej, a więc tej samej co klasztor w Sule-

⁶⁶ ADP sygn. Ms 421 (622) s. 196, 207, 220–221. R. Frydrychowicz, *dz. cyt.*, s. 71. Skądinąd wiadomo, iż w 1485 r. opat paradyski Jan wizytował klasztor w Koronowie (ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2, wyklejka na drugiej stronie okładki księgi: *Anno 1485 Joannes abbas Paradisiensis visitavit monasterium S. Mariae in Coronow*).

⁶⁷ ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 116 v – 117 v.

⁶⁸ Tamże, k. 117 v – 118.

⁶⁹ Por. J. Dobosz, *Kryzys w opactwie cysterskim w Sulejowie w drugiej połowie XIII w.*, w: *Docendo discimus. Studia historyczne ofiarowane profesorowi Zbigniewowi Wielgoszowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Poznań 2000 s. 133–146.

⁷⁰ Szerzej na temat filiacji konwentu byszewskiego por. D. Karcewski, *dz. cyt.*, s. 304–308, tam też szczegółowa literatura i źródła.

jowie⁷¹. Od schyłku XIII stulecia można już mówić o trwałej, poświadczonej licznymi źródłami, podległości filiacyjnej Byszewa Lubiążowi. Niech przykładem tu będzie zgoda lubiąskiego opata Tylona wydana na sprzedaż niektórych dóbr koronowskich, jak chociażby leżącej już na Pomorzu Gdańskim wsi Polaszki⁷². Kilkakroć też oficjalnie potwierdzano dependencję Koronowa wobec Lubiąża, na przykład w 1490 r., gdy sprawa ta trafiła na obrady kapituły generalnej cystersów⁷³. Osobnym dokumentem zwierzchność Lubiąża potwierdzili w 1491 r. komisarze kapituły generalnej cystersów, w osobach opatów Jana z Paradyża i Jakuba z Łądu, powołując się przy tym na świadectwa opatów: Jana z Wągrowca, Piotra z Obry i Mikołaja z Przemętu⁷⁴. Cóż, można odnieść wrażenie, że nie zawsze przynosiło to pożądaną efekt. Mamy bowiem dowód, że jeszcze w 1563 r. opat sulejowski zagroził opatowi koronowskiemu usunięciem, jeśli ten nie podporządkuje się jego woli. Sprawa trafiła nawet przed papieża Piusa IV, który z kolei przekazał ją do rozpatrzenia biskupowi poznańskiemu lub jego oficjałowi oraz opatowi przemęckiemu⁷⁵.

5

Osobnego, szerszego, potraktowania domaga się również kwestia patronatu parafialnego cysterskiego klasztoru koronowskiego. Punktem wyjścia naszych rozważań niech będzie druga połowa XVI w., gdy już w utrwalonym wówczas kształcie się parafialna przetrwała aż do rozbiorów. We wspomnianym okresie koronowscy cystersi spra-

⁷¹ M. Derwich, *Polska w czternastowiecznych rachunkach zakonu cysterskiego, w: Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, red. A. M. Wyrywa, J. Dobosz, Poznań 2000 s. 156–169.

⁷² L. Ledebur, *Stammtafeln der Cistercienser Mönchkloster des Preussischen Staates*, „Neues Allgemeines Archiv für die Geschichtskunde des Preussischen Staates” t. 1: 1836, przyp. na s. 359 (1359 r.). Regest tego dokumentu podano w *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 5, Lief. 2, hrsg. von K. Conrad, Marburg 1973 nr 721; PrÜb Bd. 6, Lief. 1, hrsg. von K. Conrad, Marburg 1986 nr 21 (1362 r.).

⁷³ F. Winter, *Die Cistercienser des nordostlichen Deutschland bis zum Auftreten der Bettelorden*, Th. 3, Gotha 1871 s. 351.

⁷⁴ APB Koronowo Kl A 152 = tamże, Koronowo Kl B1 k. 29.

⁷⁵ APB Koronowo Kl A 166 = tamże, Koronowo Kl B1 k. 15–15 v.

wowali patronat nad ośmioma parafiami. Na terenie Kujaw, w diecezji włocławskiej, były to miejska parafia w Koronowie i parafie w Byszewie, Włókach, Wtelnie i Wudzynie. Na obszarze Krajny, w archidiecezji gnieźnieńskiej, tuż za kujawsko-wielkopolską granicą, objęli oni parafie w Wierzchucinie Królewskim, Łącku Wielkim i Mąkowsku. Spośród wymienionych najstarszą była niewątpliwie parafia byszewska, chociaż i pozostałe próbowano dość znacznie postarzyć, opierając się w gruncie rzeczy na fakcie posiadania tych miejscowości przez cystersów.

Spośród włości cysterskich na obszarze Kujaw, jak już wcześniej wspomniałem, najdawniejszą metrykę ma parafia byszewska. Pierwsza wzmianka źródłowa o tamtejszym plebanie pochodzi dopiero z 1358 r.⁷⁶ Obecnie trzeba jednak odrzucić przypuszczenia, że erygowano ją już w XII⁷⁷ czy nawet w XI w.⁷⁸ Nastąpiło to w XIII stuleciu, może nawet w jego połowie.

Źródła pozwalają szerzej prześledzić jedynie włączenie do klasztoru koronowskiego parafii byszewskiej⁷⁹. Rzecz całą możemy przeanalizować dopiero od 17 czerwca 1460 r., gdy papież Pius II upoważnił prepozyta włocławskiego jako komisarza–egzekutora do przeprowadzenia inkorporacji kościoła w Byszewie wraz z całym okręgiem parafialnym do klasztoru cystersów w Koronowie⁸⁰. W odpowiedzi na to 1 września tego samego roku specjalnym aktem wydanym w Poznaniu Piotr z Pniew, pełniący wówczas funkcję prepozyta włocławskiego i kantora poznańskiego, nakazał hebdomadariuszowi przy katedrze włocławskiej jak również rektorom kościołów parafialnych w Brześciu Kujawskim, Inowrocławiu, Bydgoszczy, Koronowie

i Byszewie ogłoszenie treści papieskiej bulli. Jesteśmy w na tyle szczęśliwym położeniu, iż możemy przebadać bardzo dokładnie cyrkulację i wykonanie tego polecenia. We Włocławku dokonał tego w sobotę 26 września Piotr, aktualny hebdomadariusz chóru kościoła katedralnego, nazajutrz w Brześciu pismo to ogłosił Jan, wikariusz tamtejszej fary, z kolei Stanisław, wikariusz kościoła parafialnego w Inowrocławiu dokonał tego w niedzielę 28 września. W Bydgoszczy polecenie to wykonał 29 września wikariusz tamtejszej fary — Wojciech, natomiast w niedzielę 5 października, treść bulli ogłosili w Byszewie przeor konwentu koronowskiego Jan i Piotr, wikariusz byszewski⁸¹. W ten oto sposób, trzymając się formy procesu, już 14 października 1460 r., przebywający wówczas w Bydgoszczy Piotr z Pniew mógł oficjalnie ogłosić fakt dokonania inkorporacji kościoła parafialnego w Byszewie do klasztoru koronowskiego i przekazać go w ręce opata Tomasza⁸². Pewnym uzupełnieniem było potwierdzenie w 1508 r. przez biskupa włocławskiego Wincentego z Przerębu czterdziestodniowego odpustu dla kościoła byszewskiego, nadanego przez niewskazanego z imienia biskupa mołdawskiego (sereckiego). Przy tej okazji wymieniono pełne wezwanie kościoła: Świętej Trójcy, NMP, Jana Chrzciciela i Mikołaja oraz Wszystkich Świętych⁸³. Podczas wizytacji biskupiej z 1584 r. zapisano zaś tylko wezwanie NMP⁸⁴. Tego samego roku również i Wojciech, tytularny biskup Aenos i biskup pomocniczy poznański, udzielił byszewskiemu kościołowi czterdziestodniowej indulgencji⁸⁵. Natomiast w 1512 r. Mikołaj Mściwy, tytularny biskup natureński, biskup pomocniczy gnieźnieński, nadał kolejne 40 dni odpustu na świętą Katarzynę, Annę i Barbarę⁸⁶. Podob-

⁸¹ ADP Diplomata et epistolae, sygn. Koronowo 3 = APB Koronowo K1 B1 k. 34–36v = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 97–97v. Na odwrocie dokumentu zanotowano potwierdzenia publikacji bulli we wszystkich wymienionych kościołach.

⁸² ADP Diplomata et epistolae, sygn. Koronowo 4.

⁸³ ADP Diplomata et epistolae, sygn. Koronowo 5 = APB Koronowo K1 B1 k. 41–41v = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 100–100v.

⁸⁴ *Visitaciones archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*, wyd. S. K u j o t, Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 1–3, Toruń 1897–1899 s. 174.

⁸⁵ ADP Diplomata et epistolae, sygn. Koronowo 5, zapis na zakładce dokumentu = ADP, Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2, k. 100v.

⁸⁶ ADP Diplomata et epistolae, sygn. Koronowo 5, zapis na zakładce dokumentu = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2, k. 100v.

⁷⁶ KDW t. 3 nr 1393.

⁷⁷ S. K u j o t, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, cz. 2, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1903 s. 151, 339; W. Ł ę g a, *Spółczesność i państwo gdańsko-pomorskie w XII i XIII wieku*, Poznań 1956 s. 224; S. L i b r o w s k i, *Wizytacje diecezji włocławskiej. Cz. 1, Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej, t. 1, Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze ABMK z. 2, Wizytacje w latach 1123–1421*, t. 10:1965 s. 79.

⁷⁸ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928 s. 244.

⁷⁹ W literaturze utrzymuje się, oparty na błędnej identyfikacji, pogląd, jakoby parafia w Starym Byszewie była inkorporowana już w 1383 r. Por. R. K o z ł o w s k i, *Rozwój uposażenia*, s. 149–150, przyp. 70; P. O l i Ń s k i, E. O k o Ń, *dz. cyt.*, s. 46.

⁸⁰ ADP Diplomata et epistolae, sygn. Koronowo 2 = APB Koronowo K1 B1 k. 33–34 = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 96 v – 97.

nie było 22 października 1523 r., gdy podczas uroczystości konsekracji głównego ołtarza w kościele byszewskim Mikołaj Mściwy, biskup tytularny *Naturensis*, sufragan gnieźnieński i zarazem profes sulejowski, udzielił 40 dni odpustu wszystkim pobożnie modlącym się przy tym ołtarzu⁸⁷.

Kolejną parafią jest Koronowo. Słusznie przyjmowano, że parafia ta na pewno powstała po 1288 r., to jest po nabyciu wsi *Smeysze* przez cystersów⁸⁸. Mimo to można pokusić się o dokładniejsze jej wydatowanie. Przypuszczam, że nastąpiło to dopiero w okolicach lokacji miasta Koronowa, to znaczy około 1368 r.⁸⁹ Pierwsza wzmianka o parafii koronowskiej zachowała się w bulli papieża Urbana VI wystawionej w Rzymie 6 lutego 1383 r., w której udzielił zgody na patronat miejscowego klasztoru nad kościołem i parafią w Koronowie⁹⁰. Warto zaznaczyć, iż wspomniana tam świątynia nosiła wówczas wezwanie Bożego Ciała. Niewiele później (28 XII 1386 r.) biskup chełmski, dominikanin Stefan ze Lwowa, będący zarazem wikariuszem generalnym biskupa wrocławskiego Jana Kropidły, wyraził zgodę na założenie w Koronowie Bractwa Bożego Ciała, udzielając mu czterdziestodniowego odpustu w niedzielę w czasie oktawy Bożego Ciała⁹¹. Za czasów opata Andrzeja, w roku 1396 erygowano kościół parafialny noszący wezwanie świętego Andrzeja⁹². Święty ten pojawia się ponownie jako patron koronowskiego kościoła parafialnego w 1527 r. i pozostał nim do dziś, chociaż świątynia ta jest już tylko kościołem filialnym⁹³. Tylko w wizytacji z 1584 r. podano wezwanie Świętej Trójcy⁹⁴. Uzupełnieniem dla obrazu życia religijnego w Koronowie niech będzie informacja, że w roku 1440 kapituła generalna

⁸⁷ APB Koronowo K1 B1 k. 41 = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 101v.

⁸⁸ S. K u j o t, *dz. cyt.*, cz. 2 s. 151–152; S. L i b r o w s k i, *dz. cyt.*, s. 131.

⁸⁹ Por. *Diecezja chełmińska*, s. 252, gdzie uznano, że nastąpiło to krótko przed rokiem 1382.

⁹⁰ APB Koronowo K1 A 124 = ADP Monastica, Koronowo–Cystersi 2 k. 89 v – 90 = APB Koronowo K1 B1 k. 16.

⁹¹ ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 91–91v.

⁹² Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rps 134 k. 428v, pod rokiem 1396 zanotowano: *Frater Andreas abbas Byszowiensis erexit ecclesiam parochialem in Coronow sub titulo S. Andree, qua antecessorum eius Joannem fuit titulum Corporis Christi.*

⁹³ MHDW t. 11 s. 67.

⁹⁴ *Visitationes archidiaconatus Pomeraniae*, t. 1 s. 176.

zezwołała opatowi koronowskiemu na wpuszczanie do kościoła klasztornej ludzi świeckich, zapewne mieszkańców Koronowa, jednak tylko w szczególne święta i na pogrzeby (do czasu konsekracji ich kościoła przez biskupa), oraz na wybór jednego ze swych zakonników na spowiednika⁹⁵. Ponadto w 1478 r. kilkunastu rzymskich kardynałów nadało studniowy odpust wszystkim, którzy nawiedzą kościół klasztorny w Koronowie w szczegółowo wskazane święta⁹⁶. Podniosła uroczystość miała miejsce 18 listopada 1523 r., kiedy to Mikołaj Mściwy, cysterski biskup pomocniczy gnieźnieński, dokonał konsekracji ołtarza głównego i siedmiu innych ołtarzy w kościele klasztornym⁹⁷. Natomiast w 1537 r. Jan — biskup szwedzkiego Linköping, udzielił czterdziestodniowego odpustu wszystkim, którzy wyświadcą się i pomodlą w ściśle określonych intencjach w klasztornej kaplicy pod wezwaniem świętych Wojciecha i Stanisława⁹⁸.

Na koniec pora przejść do trzech parafii we Włókach, Wtelnie i Wudzyniu. Spośród nich niewątpliwie za najmłodszą należy uznać tę pierwszą, włócką, mimo, że w literaturze datowano ją na drugą połowę XIII w., ewentualnie na wiek XIV⁹⁹. Wniosek taki wysnuwano w oparciu o fakt nabycia tej wsi (zwanej wówczas Żukowem lub Sukowem) w 1257 r. przez cystersów z Byszewa¹⁰⁰. Parafia tamtejsza powstała niewątpliwie z inicjatywy cystersów pomiędzy latami 1527¹⁰¹ a 1570¹⁰². Wezwanie tego kościoła — św. Maria Magdalena i św. Katarzyna, podane zostało przy okazji wizytacji w 1584 r.¹⁰³

⁹⁵ APB Koronowo K1 B1 k. 31 v = ADP Monastica, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 96–96v.

⁹⁶ Tamże, k. 98–98v.

⁹⁷ Tamże, k. 101 = APB Koronowo K1 B1 k. 41.

⁹⁸ Tamże, k. 102v–103 = APB Koronowo K1 B1 k. 41.

⁹⁹ S. K u j o t, *dz. cyt.*, cz. 1, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1902 s. 89–90; *Diecezja chełmińska*, s. 247; W. Ł ę g a, *dz. cyt.*, s. 228 i mapa pomiędzy s. 224–225; S. L i b r o w s k i, *dz. cyt.*, z. 2 s. 122;

¹⁰⁰ DKM s. 192–193 nr 19; jest to falsyfikat z pierwszej połowy XIV w. Co do jego autentyczności, por. J. M i t k o w s k i, *Kancelaria Kazimierza Konradowicza księcia kujawsko-łeczyńskiego (1233–1267)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968 s. 32–33. R. K o z ł o w s k i, *dz. cyt.*, s. 237–238.

¹⁰¹ MHDW t. 11 s. 68–69.

¹⁰² MHDW t. 1, s. 7; Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974 s. 25.

¹⁰³ *Visitationes archidiaconatus Pomeraniae*, t. 1 s. 187–188.

Chyba najstarszą spośród tych trzech była parafia we Wtelnie. Miejscowość ta została zakupiona przez klasztor koronowski w roku 1307 od Włodzimierza z Łojewa¹⁰⁴. Parafię wtelneńską datowano zazwyczaj na XIV stulecie¹⁰⁵, chociaż wskazywano też bardziej realną datę ok. 1470 r.¹⁰⁶ Niewątpliwie jednak pierwsza wzmianka o tamtejszym plebanie Mikołaju pochodzi z 1460 r.¹⁰⁷ Wezwanie kościoła — św. Michała, znaleźć można dopiero w *Liber retaxationum* diecezji włocławskiej z 1527 r.¹⁰⁸

Badacze przenosili początki parafii w Wudzyniu aż w wiek XIV¹⁰⁹. Samą wieś cystersi nabyli od Przemysła i Kazimierza, książąt Kujaw inowrocławskich, w roku 1307¹¹⁰. Tymczasem w 1527 r. tamtejszy kościół wspomniany jest jako *a quadraginta annis deserta* i pozostający bez duszpasterza¹¹¹, co pozwalało na stwierdzenie, iż *musiał istnieć jakiś czas przed latami osiemdziesiątymi XV w.*¹¹² Trzeba jednak zwrócić uwagę na to, że parafii tej nie wymieniono w lustracji poradnego województw kujawskich z roku 1489¹¹³. Wezwanie wudzynińskiego kościoła, podane dopiero w 1583 r., brzmiało: św. Małgorzata¹¹⁴.

Parafia wierzchucińska wzmiankowana jest po raz pierwszy dopiero w 1374 r.¹¹⁵, chociaż sama miejscowość dostała się w ręce cystersów już w 1250 r. z nadania skarbnika Mikołaja¹¹⁶. Łącko Wielkie koronowscy mnisi nabyli od Hektora z Łącka herbu Leszczyc w roku

¹⁰⁴ CDP t. 1, nr 102.

¹⁰⁵ S. Kujot, *dz. cyt.*, cz. 2 s. 151; S. Librowski, *dz. cyt.*, z. 2 s. 137.

¹⁰⁶ *Diecezja chełmińska*, s. 261.

¹⁰⁷ ADP *Diplomata et epistolae*, sygn. Koronowo 4 = APB Koronowo Kl B1 k. 34–36v = ADP *Monastica*, sygn. Koronowo–Cystersi 2 k. 97–97v.

¹⁰⁸ MHDW t. 11 s. 65. Z. Guldón, J. Powierski, *dz. cyt.*, s. 25.

¹⁰⁹ S. Kujot, *dz. cyt.*, cz. 2 s. 152–153; S. Librowski, *dz. cyt.*, z. 2 s. 145; *Diecezja chełmińska*, s. 263.

¹¹⁰ CDP t. 2 cz. 1 nr 199.

¹¹¹ MHDW t. 11 s. 68.

¹¹² Z. Guldón, J. Powierski, *dz. cyt.*, s. 25.

¹¹³ J. Senkowski, *Lustracja poradnego i rejestr łanów województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, „Teki Archiwalne” t. 7: 1961 s. 69–214.

¹¹⁴ *Visitationes archidiaconatus Pomeraniae*, t. 1 s. 86.

¹¹⁵ KDW t. 3 nr 1710; P. Szafran, *Osadnictwo historycznej Krajny w XVI–XVIII w. (1511–1772)*, Gdańsk 1961 s. 206.

¹¹⁶ K. Maleczyński, *Kilka nieznanych dokumentów z XIII wieku przeważnie z archiwów poznańskich*, „Kwartalnik Historyczny” t. 60: 1926 s. 194.

1358 od razu wraz z prawem patronatu nad tamtejszą parafią¹¹⁷. Wydaje się jednak, że parafia łącka została erygowana niewiele wcześniej, gdyż w 1345 r., podczas sprzedaży tej wsi Hektorowi nic nie wspomniano o prawie patronatu¹¹⁸. Z kolei parafia w Mąkowarsku utworzona została, jak chce S. Kozierowski, a za nim reszta literatury¹¹⁹, po 1328 r.¹²⁰, chociaż wieś ta stanowiła własność cysterską od 1306 r.¹²¹

Położony w ziemi dobrzyńskiej, chociaż jeszcze na terenie diecezji włocławskiej, kościół św. Gotarda w Szpetalu pod Włocławkiem zawdzięcza swe początki (ok. poł. XII w.) najprawdopodobniej fundacji książęcej¹²². W drugiej połowie XII stulecia przy tamtejszym hospicjum rezydowali benedyktyni, którzy opuścili go w nieznanych okolicznościach u schyłku tegoż wieku¹²³. Pod koniec XII lub na przełomie XII i XIII w. kościół ten został przeznaczony na cele parafialne¹²⁴, obejmując swym zasięgiem bardzo rozległy obszar¹²⁵. Gdy podjęte w latach 1232–1236 starania o sprowadzenie do Szpetala cystersów (przybyli oni z turyngijskiego Georghenthalu) zostały uwięzione sukcesem¹²⁶, przejęli oni spod zarządu biskupa tamtejszy ko-

¹¹⁷ KDW t. 3 nr 1372, 1376. P. Szafran, *dz. cyt.*, s. 168.

¹¹⁸ KDW t. 6 nr 139.

¹¹⁹ S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934 s. 125; P. Szafran, *dz. cyt.*, s. 171

¹²⁰ KDW t. 2 nr 1090.

¹²¹ KDW t. 2 nr 906.

¹²² J. Nowacki, *Opactwo św. Gotarda w Szpetalu pod Włocławkiem zakonu cysterskiego (ok. 1228–1285–1358). Przyczynek do misji pruskiej biskupa Chrystiana*, Gniezno 1934 s. 32–34, 39, 119 (Bolesław Krzywousty lub raczej Bolesław Kędzierzawy); S. M. Szacherska, *Opactwo cysterskie w Szpetalu a misja pruska*, Warszawa 1960 s. 12 (Bolesław Krzywousty); M. Młynarska-Kaletynowa, *O kulcie św. Gotarda w Polsce XII i XIII wieku*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 6, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1994 s. 75–90 (Bolesław Kędzierzawy). Przeciwnego zdania był J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. 1, Malbork 1996 s. 146, wiążąc początki kościoła św. Gotarda pod Włocławkiem z benedyktynami, przy ewentualnym współdziałaniu księcia i biskupstwa.

¹²³ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 26–42. Z. Guldón, J. Powierski, *dz. cyt.*, s. 35 zdają się wiązać powstanie kościoła szpetalskiego z benedyktynami.

¹²⁴ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 11; S. Librowski, *dz. cyt.*, s. 77, gdzie bardzo ogólnie datuje powstanie tej parafii na wiek XII.

¹²⁵ Obszar okręgu parafialnego Szpetala najlepiej ilustruje dokument z 1321 r. (NKDMaz cz. 2 nr 159); J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 117–118.

¹²⁶ S. M. Szacherska, *dz. cyt.*, s. 15–21. P. Oliński, *Szpetal*, w: *Monasticon*,

ściół i szpital¹²⁷. Rychły upadek opactwa, spowodowany najazdami pogańskich Prusów (1242–1243), sprawił, że parafia szpetalska przypuszczalnie ponownie została obsadzona przez benedyktynów¹²⁸ a następnie księżmi diecezjalnymi¹²⁹. Dopiero przejście dóbr szpetalskich przez klasztor w Byszewie w roku 1285¹³⁰ przywróciło zwierzchnictwo nad omawianą parafią¹³¹. Patronatu nad kościołem parafialnym św. Gotarda w Szpetalu mnisi koronowscy wyzbyli się dopiero w 1358 r., przy okazji zamiany z Hektorem z Łącka¹³². Wówczas też stracili prawo patronatu nad kościołem w niedalekich Zadusznikach¹³³. Jednakże dziesięciny z Zadusznik pobierane były przez klasztor koronowski jeszcze w 1545 r.¹³⁴ Parafia zadusznicka została wydzielona z obszaru dotychczasowego okręgu parafialnego Szpetala¹³⁵. Erygowano ją na pewno po 1321 r.¹³⁶, chociaż ważną wskazówką może być brak tej parafii w wykazie wienneńskiej dziesięciny papieskiej z lat 1325–1328 (trzeba jednak przyznać, że jest to wykaz nie wolny od pewnych nieścisłości)¹³⁷. Wedle pochodzących z ostatnich dziesięcioleci XVI w. wizytacji biskupich kościół zadusznicki nosił wezwanie Narodzenia NMP¹³⁸.

t. 2 s. 325; J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 68–88 przyjmował, iż nastąpiło to w okresie 1228 — 1230/1231.

¹²⁷ S. M. Szacherska, *dz. cyt.*, s. 13–15; P. Oliński, *dz. cyt.*, s. 325.

¹²⁸ DKM s. 193–194 nr 20. J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 174–180.

¹²⁹ DKM s. 193–194 nr 20: *Masco preposito sancti Gothardi*. S. M. Szacherska, *dz. cyt.*, s. 14 przypuszcza, że ów *Masco* nie był plebanem szpetalskim, lecz tylko przełożonym szpitala. Inaczej J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 116, 208–212. Również J. Powierski, *dz. cyt.*, s. 142–143, odrzuca przypuszczenie, że *Masco* był księdzem diecezjalnym i zarazem przełożonym hospicjum. Według niego mógł on być benedyktynem lub działać z prezenty benedyktyńskiej.

¹³⁰ DKM s. 218–219 nr 44; s. 219–220 nr 45; s. 220–221 nr 46.

¹³¹ MPV t. 1 s. 265 nr 139.

¹³² KDW t. 3 nr 1372, 1376.

¹³³ Tamże.

¹³⁴ APB Koronowo Kl A 159 = tamże, Koronowo Kl B1 k. 62v–64v; J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 127.

¹³⁵ Z. Guldón, J. Powierski, *dz. cyt.*, s. 34, 35.

¹³⁶ NKDMaz nr 159.

¹³⁷ MPV t. 1 s. 265 nr 139. J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 119; S. Librowski, *dz. cyt.*, s. 150, 231.

¹³⁸ MHDW t. 19 s. 72 (1582 r.); MHDW t. 21 s. 207 (1599 r.).

Również powstanie parafii w Polaszkach (obecnie Stare Polaszki) powszechnie jest przypisywane cystersom byszewskim¹³⁹. Wieś tę otrzymali mnisi w 1289 r. na budowę klasztoru za pośrednictwem księcia Mściwoja II od rycerza Wojciecha, tym samym data ta była uznawana za *terminus post quem* powstania tamtejszej parafii¹⁴⁰. Taka chronologia wydaje się mało prawdopodobna, gdyż mnisi z Byszewa dość szybko, bo już w latach 1359–1362, wyzbyli się tej odległej posiadłości¹⁴¹, a pierwsza pewna źródłowa wzmianka o tamtejszym kościele pochodzi dopiero z roku 1534¹⁴². Jego wezwanie — św. Mikołaja, poznajemy w 1583 r.¹⁴³

DARIUSZ KARCZEWSKI

A History of the Cistercian Convent at Byszewo (Koronowo) in the Pre-Tridentine Period

Summary

A complete history of the Cistercian convent of Byszewo–Koronowo is yet to be written. So far only the beginnings of the abbey and its economic activity until the end of the 14th century have been the subject of exhaustive research. However, what we miss most acutely is a history of the Koronowo convent that would throw light on its position and rank within the Polish province of the Order, its contacts with other Cistercian houses, the social structure of the monastic community, the cultural and pastoral work in the parishes taken over by the convent. The aim of this article is to analyze the

¹³⁹ S. Kujot, *dz. cyt.*, s. 153; *Diecezja chełmińska*, s. 26; W. Łęga, *dz. cyt.*, s. 227 i mapa pomiędzy s. 224–225; S. Librowski, *dz. cyt.*, s. 131–132.

¹⁴⁰ *Pommerellisches Urkundenbuch*, bearb. von M. Perlbach, Danzig 1882 nr 447.

¹⁴¹ Jako że R. Kozłowski, *dz. cyt.*, s. 219 (por. też s. 237 i 241) nie wiedział jak długo jeszcze wieś ta pozostała w ręku klasztoru, pokrótce opisuje dalsze jej losy. 28 III 1359 r. opat lubiński Tylo wyraził zgodę na alienację przez klasztor byszewski wsi Polaszki (L. Ledebur, *dz. cyt.*, przyp. na s. 359). Do ostatecznej sprzedaży tej osady zakonowi krzyżackiemu, wraz z dwoma innymi tj. Zechcinem i Witowem, doszło ostatecznie w 1352 r. (PrÜb Bd. 6, Lief. 1, hrsg. von K. Conrad, Marburg 1986 nr 21).

¹⁴² *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa wrocławskiego z roku 1534*, wyd. B. Ulanowski, w: Archiwum Komisji Historycznej, t. 10, Kraków 1916 s. 119.

¹⁴³ *Visitationes archidiaconatus Pomeraniae*, t. 1 s. 48–49.

functioning and the structure of the abbey until the middle of the 16th century on the basis of some scattered and little known monastic documents found mainly in the State Archives in Bydgoszcz and the Archives of the Pelplin Diocese.

The almost complete disappearance of the old library in the wake of the dissolution of the monastery in the 19th century makes it very difficult to assess the cultural role of the abbey. No definite solution has been reached in the dispute over the exact origins of Mikołaj, treasurer and founder of the Byszewo-Koronowo monastery. Equally disputed are the questions of filiation, ie. the beginnings of the original and the later Byszewo-Koronowo monastic foundation.

In Poland the last decades of the 14th century were a period of civil war and anarchy which made it easy for local knights to seize possession of the convent's property. The mounting threat triggered off a number of papal documents which declared that the convent and its estates were under the protection of the Holy See. The general unrest did not stop at the convent's gate, especially during the chronic wars between Poland and the Teutonic Knights in the first half of the 15th century. At one point when the monks despaired of going back to their ruined monastery, they were excommunicated. However, in the second half of the 15th century peace was restored and the monastic complex patiently rebuilt with the help of numerous royal donations. More grants poured in during the 16th century. The convent benefited both from the generosity of the last Jagiellons and an attempted internal reform which led in 1558 to a separation between the abbot's estate and the property of the convent.

Another urgent task is to analyze the social structure of the monastic community of Byszewo-Koronowo and to compile a complete list of its abbots (there are a few extant lists which need to be given a critical evaluation). Whoever takes up that job should bear in mind that some abbots of Koronowo also held the office of suffragan (ie. auxiliary) bishop of Włocławek.

This article concentrates mostly on the parish supervision exercised by the Koronowo Cistercians. Until the end of the 16th century they looked after eight parishes. They included the urban parish in Koronowo (incorporated in 1383) as well as parishes in Byszewo (incorporated in 1460), Włóki, Wtelno and Wudzyn in the monastic estates (all in the Włocławek diocese). In the archdiocese of Gniezno the Koronowo Cistercians held the parishes of Wierzchucin Królewski, Łącko Wielkie and Mąkowsk, all of them villages that belonged to them. Temporarily the *ius paternitatis* of the Koronowo Cistercians was extended over the churches at Zadzuszniki and Szpetal near Włocławek. It is however doubtful if they were the founders of the church at Podlaszki in the Gdańsk Pomerania.

Translated by A. Branny